

THE SCIENTIFIC AND SPIRITUAL LEGACY OF FAKHR AL-DIN AL-RAZI

Inoyat Saparovich Eshpulatov

Senior Research Fellow, PhD in Philosophy

Chirchik Higher Tank Command Engineering School

Email: i.eshpulatov@mail.ru

Chirchik, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Qur'an, fiqh, usul al-fiqh, kalam, philosophy, Aristotle, al-Farabi, Ibn Sina, Imam al-Ghazali.

Received: 20.07.25

Accepted: 21.07.25

Published: 22.07.25

Abstract: Fakhr al-Din al-Razi was born on January 25, 1150, in the city of Rayy, as the son of the Ash'ari scholar Ziya al-Din Umar. He studied religious sciences from Shafi'i and Ash'ari scholars, who were students of Juwayni, in cities such as Rayy, Nishapur, and Maragha under the rule of the Seljuks of Iraq. He acquired philosophical and scientific knowledge that had reached the Islamic world, including Avicenna's philosophy, from his teacher Majd al-Din al-Jili (d. 584/1188). Fakhr al-Din al-Razi is considered the first and most influential figure of the second classical period in the history of Islamic thought — a period marked by intellectual and conceptual transformation following al-Ghazali. Razi, who was prolific in various fields, particularly theology and philosophy, identified the defining characteristics of universal sciences and was honored with the title “al-Imam” for reforming theology. Based on the object of this study, the article attempts to provide a broader overview of the scientific and spiritual legacy of this thinker.

ФАХРИДДИН РОЗИЙНИНГ ИЛМИЙ-МАЪАВИЙ МЕРОСИ

Иноят Сапарович Эшпулатов

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик

билим юрти катта илмий ходими,

Фалсафа доктори (PhD)

i.eshpulatov@mail.ru

Чирчиқ, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Қуръон, фикҳ, усули фикҳ, калом, фалсафа, Аристотель, Форобий, Ибн Сино, Имом Ғаззолий.

Аннотация: Фахриддин Розий 1150-йил 25-январ Рай шаҳрида ашъарий олим Зиёиддин Умарнинг ўғли бўлиб туғилган. У Ироқ салжукийлари ҳукмронлигидаги Рай, Нишопур, Мароғ каби шаҳарларда Жувайний шогирдлари бўлган шофеъий ва ашъарий олимлардан диний илмларни ўрганган. У ислом оламига етиб келган фалсафий ва илмий билимларни, шунингдек, Авиценна фалсафасини ўз даврининг устози Мажиддин ал-Жилийдан (ваф. 584/1188) ўрганган. Фахриддин Розий ислом тафаккури тарихида Ғаззолийгача бўлган асар ва ғоялар тафаккур ва мазмун жиҳатдан ўзгаришларга учраган иккинчи классик даврнинг биринчи ва энг таъсирчан шахсидир. Кўп соҳаларда, хусусан, илоҳиёт ва фалсафада асарлар яратишга қодир бўлган Розий, айниқса, умуминсоний фанларнинг белгиловчи хусусиятларини аниқлаб берди ва илоҳиётни ислоҳ қилгани учун “ал-имом” унвонига сазовор бўлди. Тадқиқот объектдан келиб чиққан ҳолда ушбу мақоламизда мутафаккир илмий маънавий мероси ҳақида кенгроқ маълумот беришга ҳаракат қилинди.

НАУЧНОЕ И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ ФАХР АД-ДИНА АР-РАЗИ

Иноят Сапарович Эшпулатов

Кандидат философских наук (PhD)

Старший научный сотрудник Чирчикского высшего танкового командного инженерного училища

i.eshpulatov@mail.ru

Чирчик, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Коран, фикҳ, усуль аль-фикҳ, калам, философия, Аристотель, аль-Фараби, Ибн Сина, Имам аль-Газали.

Аннотация: Фахр ад-Дин ар-Рази родился 25 января 1150 года в городе Рай в семье ашаритского ученого Зия ад-Дина Омара. Он получил религиозное образование у шафиитских и ашаритских ученых — учеников аль-Джувейни — в таких городах, как Рай, Нишапур и Марога, находившихся под властью иракских сельджуков. Фахр ар-Рази изучал философские и научные знания, распространившиеся в исламском мире, а также философию Авиценны у своего учителя Маджд ад-Дина аль-Джили (ум.

584/1188). В истории исламской мысли ар-Рази считается первым и наиболее влиятельным мыслителем второго классического периода, наступившего после аль-Газали и отличавшегося концептуальными и интеллектуальными изменениями. Обладая способностью создавать труды в различных областях, особенно в богословии и философии, Рази определил особенности универсальных наук и получил титул «аль-Имам» за реформирование богословия. В данной статье, исходя из объекта исследования, предпринята попытка более широко осветить научно-духовное наследие этого мыслителя.

Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Умар ибн Хусайн ибн Ҳасан ибн Али Фаҳриддин Розий Рай шаҳрида туғилган. Отаси шу ердаги масжиднинг имом-хатиби бўлгани учун уни “Розий ибн Хатиб” ҳам дейишган. Фаҳриддин Розийнинг туғилган йили хусусида баъзи тарихчилар ҳижрий 543, баъзилари 544 (милодий 1148) йилни кўрсатишади. Аллома ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятини чуқур ўрганган араб олими Муҳаммад Солиҳ Зарконнинг фикрича, у 544 йилда туғилган.

Ёшлигидан турли илмларга қизиққан Фаҳриддин Хуросон ва Ўрта Осиёнинг бир канча шаҳарларида бўлиб, кўплаб олим, шоир, файласуф ва давлат арбоблари билан мулоқотда бўлади. У таълим олишни Хуросоннинг Мароғи шаҳрида бошлаган бўлса-да, ҳаётининг кўп қисми Бухоро, Самарқанд, Насаф, Хоразм, Баноқат ва Марвда ўтади. Жумладан, Бухорода буюк мутафаккирлар Абу Али ибн Сино ва Абу Наср Форобий таълимотларидан таҳсил олади, илмий баҳсларда қатнашади.

Фаҳриддин Розийнинг вафоти ҳақида ҳам олимлар орасида турли фикрлар мавжуд. Баъзилари Хоразмда, баъзилари Рай шаҳрида, яна бошқалари Ҳиротда вафот этган дейишади. Аммо кўпчилиги унинг Хоразмда оғир касаликка чалинганини эътироф этиб, у ерда вафот қилганига гувоҳлик беради. Шунга кўра, Фаҳриддин Розий ҳижрий 606 (милодий 1209) йили рамазон ойининг 15 кунида боқий дунёга кўчгани айтилади.

Тафсир, фикҳ, калом, усул, тарих, адабиёт, фалсафа фанлари бўйича даврининг комусий олими ҳисобланган Фаҳриддин Розий бой илмий-маънавий мерос қолдирган.

Фаҳриддин Розий ўқитувчилик, баҳс-мунозаралар, маърузалар, иш юритиш билан шуғулланган бўлса-да, ёзиш, таснифлаш, шарҳлашга ҳамиша қизиқиб, катта саъй-ҳаракатлар қилган. Тарихчи ва биографлар унинг асарларини турли даражада аниқлик

билан тилга олганлар, биз бу ерда уларни ҳам тилга олиб, айримлари ҳақида қисқача маълумот берамиз.

Қуръон илмида

1. “Мафотих-ул-ғайб” ёки “Тафсир Кабир”.

2. “Тафсир сағир” номи билан машҳур “Асрор-ут-танзил ва анвар-ут-таъвил”. Бу китоб Имом Розийнинг тугалланмаган асарларидандир. Муаллиф бу асарини тўрт мавзу асосига қурмоқчи бўлган, аммо ўлим яқинлашгани сабабли уни якунлай олмайди. Айрим олимлар бу асарни муаллифнинг илоҳиёт илмидаги асарлари орасида тилга олганлар. Улар айтдилар: “Асрор-ут-танзил” инсон танасининг яратилиши ҳақида ёзилган...

3. “Тафсир-и сура-ил-бақарат ала-л-важҳ-ил-ақли ла наъали”.

4. “Тафсир-и сура-ил-фотихати”. “Тафсир-и Кабир”нинг бир қисми эканлигига ишонилади. Бироқ, баъзилар бу алоҳида жилд эканлигини айтишди. Ибн Қифтий бу тафсир ҳақида Имом Розий “Фотиха” сураси тафсирида катта ва кичик 12 жилдлик китоб ёзганлигини айтади.

5. “Тафсир-и сура-ил-ихлос”.

6. “Тафсир-ул-асмоиллоҳ-ил-хусно”.

7. “Дуррат-ут-танзил ва гуррат-ут-тавил фи оят-ил-муташибаҳат”.

8. “Ал-бурҳон фи қироат-ил-қурон”.

9. “Нақд-ут-танзил”.

10. “Ал-мисқ-ул-обиқ фи қиссати Юсуф ас-сиддиқ”.

Фикҳ ва усули фикҳ

Фахриддин Розий фалсафа ва илоҳиёт билан шуғулланиши билан бирга бошқа фанларга, жумладан, фикҳ ва унинг тамойилларига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Чунки одамларнинг кундалик ҳаётини фикҳ илми ва унинг тамойиллари аралашувисиз тасаввур этиб бўлмайди. Розий фикҳ илмида уста бўлганидек, шофеъий фикҳининг ҳам устозлари ва олимларидан ҳисобланган. Кўпинча фикҳий масалаларни ўз мазҳаби кўрсатмасига кўра изоҳлаш ва муҳокама қилишда ва далиллар келтирар эканлар, масаланинг томонларини очиб, тўртта сунний фикҳий мазҳаблар, хусусан, Абу Ҳанифа мазҳаби ўртасидаги мавжуд ихтилофларни баён қилганлар. Айтишларича, Розий фикҳ асослари илмида ажойиб маҳорат ва истеъдодга эга бўлиб, уни фикҳ илмига яқин ёндашувда муҳокама қилган. Имом Розийнинг Шофеъий фикҳидаги аҳамияти, асосан, у мактабга илоҳий жиҳат берганлиги ва шофеъий уламолари томонидан амалда фатво сифатида берилган жиҳатга унчалик алоқаси бўлмаганлигидандир .95

Розийнинг фикҳ ва усул фикҳидаги асарлари орасида қуйидагилар бор:

1. “Ал-Масул фи илми усул-ил-фикҳий”.

2. “Ал-маолим фи усул-ил-фикҳий”.

3. Муҳаммад Ғаззолийнинг “Ал-Вожиз” асариға фикҳ илмида шарҳ. Айтишларича, у бу тафсирини ҳам тугатмаган, фақат уч жилдлик ибодат ва никоҳ бобини ёзган.

4. “Фи Ибтал-ил-қиёс”

5. “Мунтахаб-ул-масул”.

Фалсафа

1. “Ал-Мулаҳҳас фи-л-фалсафати вал-л-мантиқий”. Бу китоб Фаҳриддин Розий томонидан араб тилида, Ибн Синонинг мантиқ, табиат ва илоҳиёт илмларини ўз ичига олган “Ал ишорот” асари услуби ва ёндашувида ёзилган.

2. “Ал-Инорот фи Шарҳ-ил-Ишорот”. Бу китоб Имом Розий томонидан ёзилган бўлиб, унда Ибн Синонинг “Ал ишорот” асарини изоҳлаб, унга нисбатан эътирозларини ҳам ўз ичига олган. “Хожа Насириддин Тусийнинг аҳволи ва ижоди” китоби муаллифи Муҳаммадтақи мударриси Разавӣ Хожа Насириддин Тусий асарларини санаб ўтар экан, Ибн Синонинг “Ал-Ишорот”и ва унга битилган икки тафсир ҳақида ўз фикрларини қуйидагича ифодалаган: “Ал-Ишарот” асари буюк олим ва файласуф Абу ас-Сино томонидан ёзилган бўлиб, кўплаб олимлар томонидан шарҳ ва изоҳ берилган, улардан бири Имом Фаҳр ар-Розийдир. Имом бу тафсирда Шайхга нисбатан кўп эътироз ва мулоҳазалар билдирган ва унинг мазмунини кўп қисмини заифлаштирган (рад этилган, маъносиз қилган). Имом Розийдан кейин эса Хожа Тусий “Ал-Ишорот”ни яхши шарҳлаб, имомнинг барча эътирозларига жавоб берди. Хожа ўз тафсирининг муқаддимасида шундай дейди: Бу шарҳдан мақсад имомнинг эътирозларини инкор этиш ва Шайхдан (Сино) ёрдам сўрашдир. Шу муносабат билан ушбу китобда шарҳловчи икки-уч ҳолатдан ташқари, фалсафий масалаларда шахсий фикрини билдирмаган, фақат шайхнинг сўзларини изоҳлаган ... “Уч мусулмон донишмандлари” китоби муаллифи Ҳусайн Наср бу шарҳ ҳақида шундай дейди: “Кейинги асрларда Ибн Сино Расулуллоҳнинг қаттиқ танқидига учради, шунингдек, Андалус файласуфлари, хусусан, Ибн Рушд ислом оламининг энг буюк алломаларидан бири Хожа Насириддин Тусий унинг ҳимоясига келиб, “Ал-Ишорот”га моҳирона шарҳ ёзди ва Ибн Сино таълимотини қайта тиклади... Бир аср ўтиб Қутбиддин ар-Розиҳонинг ҳар бир асарида ўзининг қадрини синаб кўрди .

3. Бу Ибн Синонинг “Ал-Ишарот” китобининг қисқача мазмуни.

4. “Мабоҳис-ул-машриқияти”. Бу китоб Абу Али ибн Синонинг “Китобуш-шифо” асари ортидан ёзилган бўлиб, илоҳиёт ва табиатнинг турли масалаларини қамраб олган. Муаллиф бу асарида фалсафий масалаларни тадқиқ қилар экан, Афлотун, Арасту, Гален каби қадимги юнон файласуфлари ҳамда ислом даври ҳуқуқшунослари Абу Наср Форобий ва Собит ибн Курларнинг фикрларига таянган. Бу асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг

биринчи қисми борлиқ, моҳият, яъни тана, рух, ақл, сабаб, оқибат масалаларига бағишланган. Иккинчи қисм ҳаракат, жой ва вақт масалаларини қамраб олади. Китобнинг учинчи қисмида илоҳиёт: Аллоҳнинг борлиги, сифатлари ва амаллари, башорати ва зарурлиги ҳақида сўз боради. Бу икки китоб Фаҳриддин Розийнинг ҳаётлигидаги ва кейинги асарларининг бошланишидаги ижодий фаолиятининг илк маҳсули ҳисобланиб, Фаҳриддин Розийни бу икки китобда аввалги файласуфлар ижодининг давоми сифатида эътироф этиш мумкин.

4. “Шарҳу уюн-ул-ҳикмати”.

5. “Таъжиз-ул-фаласифати”. Баъзи нусхаларда “Таҳжин-ут-таъжизил-фаласифати” деб аталади.

6. “Ал-Бароҳин”. Бу китоб Фаҳриддин Розий асарларидан бўлиб, Султон Сом ибн Муҳаммаднинг илтимоси ва кўрсатмаси билан ёзилган. Муаллиф китоб бошида султон номини тилга олиб, уни султонларнинг энг адолатли ва донишмандларидан бири деб ҳисоблайди ва китобнинг ёзилиши ҳақида шундай дейди: “Демак, Ислом султонининг фармонига кўра, бу китоб форс тилида ёзилган. Ва унда нимага муносиб бўлганлиги қатъий далиллар билан баён этилган. Бу эзгу материалларнинг баракалари Ислом султонининг ҳаётига катта меҳр ва саховат билан етказилсин ва Яратганнинг соф тавҳиди марҳамати ила бу салтанат байроғи ва бу салтанатнинг юрти аломати ва Оллоҳ таолонинг барча асрларида қолиши учун бу китобни “Ал-Бароҳин-ул-баҳоййя” деб номладим”. Китоб Саид Муҳаммад Боқир Сабзворийнинг тузатиш ва муқаддимаси билан 1341 йилда Техронда нашр этилган. Бу асар қирқта масаладан иборат бўлиб, дунё ҳақиқати, сабаб ва оқибатлар, субстанция, моҳият, рух, бўшлиқ, тана, борлиқ, мажбурлаш, ирода эркинлиги каби энг муҳим назарий масалаларни қамраб олган.

7. “Ал-Халқ ва-л-Баъс”. Бу китоб унинг илоҳий асарлари билан боғлиқ.

8. “Мабоҳис-ул-вужуд”.

9. “Мабоҳис-ул-жадал”.

10. “Ар-рисолат-ул-камолияту фи ҳақоиқ-ил-илоҳияти”. Бу китобда мантиқ ва илоҳиётнинг асосий масалалари, жумладан, моҳият ва сифатлар, амаллар, шунингдек, жисм ва ҳаракат ҳақида сўз юритилиб, унда шакл, элементларнинг моҳияти ифодаланган. Имом Розий аксарият фалсафий масалаларда калом илми, олам фалсафаси, айниқса, Ибн Сино ҳикматларини танқид қилган. Бу асар форс тилида бўлиб, ҳижрий 625 йилда Дамашқда араб тилига таржима қилинган ва Саид Муҳаммад Сабзворий раҳбарлигида Техронда нашр этилган.

11. “Ал-мантиқ-ул-кабир”.

12. “Шарҳу мантиқ-ил-мулаҳҳас”. Бу китоб ҳам Ибн Синонинг “Ал-ишорот” китоби услубида ёзилган бўлиб, мантиқ, табиат ва илоҳий илмларни ҳар томонлама ўрганади.

13. “Рисолат-у-ваҳдати-л-вужуд”.

14. “Китоб-ул-ахлоқ”. Бу асар айрим манбаларда номи билан тилга олинган. “Ан-нафс вар-руҳ ва шаҳр-у-кувахума” ахлоқ илмига мансуб ва араб тилида ёзилган. Муаллиф ушбу китобининг бошида: “Бу китоб ахлоқ илмида мурожаат ва ишонтириш йўли билан эмас, балки исбот усулига кўра тартибланган китобдир...” , яъни унинг муҳокамалари ва материаллари маълум далиллар асосида тўпланган. Фаҳриддин Розий бу китобни икки қисмга ажратган. 12 бобдан иборат бўлган биринчи қисмда ахлоқ усули ҳақида баҳслар ёритилган бўлиб, унда инсон мақоми ва бошқа мавжудотлар мақоми ўртасидаги фарқ баён этилган. У бу ҳақда шундай ёзади: Билинги, ҳар бир мавжудотни бир неча хил тасвирлаш мумкин. Биринчи қисм. Айтишларича, жонзот тўрт хил бўлади: а) Ақл ва ҳикматга эга, аммо табиат ва эҳтиросдан маҳрум махлуқлар. Булар фаришталар. б) Ақл ва доноликдан маҳрум, лекин табиат ва эҳтиросга эга махлуқлар. Бу одамлардан бошқа ҳайвонлар. в) Ақл ва доноликдан ҳам, табиат ва эҳтиросдан ҳам маҳрум махлуқлар. Бу жонсиз нарсалар ва ўсимликлардир. д) Ақли ҳам, ҳикмати ҳам, табиати ҳам, иштиёқи ҳам бор махлуқ, у инсонлар.

15. “Ал-Машул фи-л-Мантиқ”.

16. “Ал-мабоҳис-ул-худуд”.

17. “Ал-Муҳассал-ул-афкар-ил-мутақаддимийн вал-л-мутахҳирин мина-л-ҳукамай вал-л-мутақаллимийн” (“Ўтмиш ва ҳозирги замон олимлари, донишмандлари ва алломаларининг фикрлари шарҳи”). Аллома ушбу асарда ўтмиш ва яқин келажак ҳақида маълумот бериб, уларнинг баъзиларини танқид қилган муаллиф дастлаб тасаввур ва тасдиқ атамаларига тўхталиб, дедукциянинг турли назарияларини таҳлил қилиб, якуний далилларни келтирган, сўнгра борлиқ ва йўқлик мавзусига батафсил тўхталиб, оддий ва мураккаб жисмлар, сабаблар ва нуқсонлар ҳақида ўз фикрларини билдирган.

18. “Ар-рисолат-ул-жавҳар-ил-фардий” ёки “Ар-рисолат-ул-жавҳохир”.

19. “Китоб-ур-риёят”.

20. “Китобун фи замма дунё”.

21. “Ал-марсум фи сирр-ил-мактум”.

Илоҳиёт илмида

1. “Ал-матилиб-ул-олияти мин-л-илм-ил-илоҳи”.

Калом.

1. “Ал-матилиб-ул-олияти мина-л-илм-ил-илоҳи”. Мисрдаги Ал-Азҳар халқаро университети олимлари бу асарни илоҳиёт илмида ёзилган энг муҳим китоблар қаторига

киритишди. Жумладан, устоз Солиҳи Мусо илм илмининг шарафи ва фазилати ва энг машҳур илоҳиёт олимларининг бошидан то ҳозирги кунгача бўлган изоҳларини таърифлар экан, улардан баъзиларини мўътадил (медиал) ва баъзиларини кенг қамровли (ҳамма нарсанинг охиригача ва моҳияти) деб атаган ҳолда, Фаҳруддин Розиййўл-Малий-Салибия-“Ал-Малий-Ўсафийя” китобини қаторига қўйган. “Ал-Қоид-ун-Насафиятий”, Байзовийнинг “Таволи-ул-анвор”, Тафтазонийнинг “Ал-Мақосид” ва “Ал-Мавоқиф” асарлари бу китобни ҳар бир талаба ўзи учун керакли далил топа оладиган кенг қамровли асарлар сирасига киришини таъкидлади. Унинг мазмунидан келиб чиқадиган нарса шуки, бу китоб тўққиз бўлимдан иборат: Аллоҳнинг борлигига далил, тавҳид, сифатлар, абадият ва абадият сирлари, замон ва макон, йиртқич ҳайвонлар, рух, башорат ва тақдир .

2. “Ниҳоят-ул-уқул фи дирият-ил-усул”. Икки жилддан иборат “Кашф-уз-дунун” муаллифининг фикрича, бу асар усул фикр илмида ёзилган бўлса, Ибн Халлиқон ва муаллифнинг ўзига кўра, бу асар калом илмида таснифланган.

3. “Китоб-ул-арбаъин фи усул дин”. Бу асар диний каломнинг қирқ масаласини ўз ичига олган бўлиб, дастлаб тузувчи томонидан ўғли учун ёзилган. Муаллиф бу китобида дунёнинг яратилиши, борлиқ зарурияти ва унинг сифатларини боқий мавжудотлар билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқади. Унинг фикрича, Худо ҳақидаги билим ҳамма нарсани қамраб олади ва инсон буни яхши тушуна олади.

4. “Китоб-ул-хамсин фи усулу дин”. Ҳижрий 1328 йилда Мисрда нашр этилган рисолалар тўплами бўлиб, бу рисола ҳам “Ал-Масайил-ул-хамсун фи Усули-ил-Калом” номи билан киритилган ва бу тўпламдаги ўн бешинчи рисола ҳисобланади.

5. “Ал-Баян вал-Бурҳон фи радди ало аҳл-з-Зиёги ва-т-Тугён”.

6. “Ал-Мабоҳис-ул-Имодияти фи-л-Матлиб-ил-Маъадияти”.

7. “Таҳзиб-уд-далоил ва Уюн-ул-масоил”.

8. “Иршод-ун-Низор ила латоиф-ил-асрор”.

9. “Ажвибат-ул-масоил-ин-нажарияти”.

10. “Таҳсил-ул-ҳаққи фи-л-Калами”.

11. “Китоб-уз-зубдати”.

12. “Ал-Маолим фи усули дин”.

13. “Ал-Қада вал-қадар”.

14. “Рисолат-ул-худус”.

15. “Исмат-ул-анбия”. Ҳозиргача чоп этилган.

16. “Ал-милалу ва-н-ниҳалу”. Бу асар “Кашф-уз-зунун” муаллифи томонидан ҳам, Ибн Халлиқон ва Имом Субқий томонидан ҳам тилга олинмаган ва у милодий 1938 йилда

Қоҳирада нашр этилган “Ал-итиқодат-ул-фироқ-ил-муслимин вал-мушрикин” билан бир хил китоб эканлигига ишонилади.

17. “Танбих-ул-ишорот фи-л-усул”.

18. “Ат-тариқат-у-л-жадал”.

19. “Ал-ихтиборот-ул-алояти фи-т-таъсират-ус-самовияти”.

“Ҳадят-ул-орифин” муаллифи бу китобни “Ал-ихтиборот-уссамовияту” номи билан тилга олган.

20. “Сираж-ул-қулуби”.

21. “Ар-рисолату фи-с-суали”.

22. “Шарҳу Ибид-ил Вожибий”.

23. “Ас-саҳоиф-ул-илоҳияту”.

24. “Ат-Тариқат-ул-Алоияту фи-л-Хилаф”. Тўрт жилдда.

25. “Таъсис-ут-тақдис”. Айрим манбаларда “Асас-ут-тақдис” номи билан тилга олинган ва шу ном билан 1354-ҳижрий (милодий 1935-йил)да Мисрда нашр этилган. Бу китоб муаллифи Аллоҳ таолонинг зоти борлигини исботлашга ва Аллоҳ таоло учун аъзолар, яъни қўл, оёқ, кўз, қулоқ кабилар билан тавсифланган сифатларни ғазаб, айёрлик, ҳаё ва шунга ўхшаш бошқа сифатлардан тушунтиришга интилади. Бу китоб тўрт қисмдан иборат: а) Аллоҳнинг тана бўлишдан поклигига далолат қилувчи далиллар. б) Тафсир, хабар ва шунга ўхшаш мисралар. в) Салафлар мазҳабининг изоҳи. д) Ўхшатиш ҳақидаги ҳукм. Муаллифнинг ўзи муқаддимада айтганидек, у бу китобини одил Молик Сайфиддин Абу Бакр ибн Айюбга бағишлаган .

26. “Ал-латоиф-ул-қиёсият”. Бу китоб форс тилида бўлиб, тўрт қисмдан иборат: усулуддин, фикҳ, ахлоқ ва дуо.

27. “Умдат-ун-низор ва зинат-ул-афкор”.

28. “Ал-аёт-ул-байинат”.

29. “Лавоми ал-байинат фи-ш-шарҳи асмоилаҳ ва сифот”. Ҳали чоп этилмаган.

30. “Ал-мунозира”. Бу асар Имом Фаҳриддин Розий ва Муҳаммад Ғаззолий ўртасидаги фалсафий ва илоҳиёт масалалари бўйича турли мазҳаблар билан баҳс ва мунозаларни ўз ичига олади.

Хулоса қилиб айтганда, Фаҳриддин Розий асарларида инсоният доим имон-этиқодли, ҳалол, одил, ватанпарвар, меҳнатсевар, раҳм-шафқатли, мурувватли бўлишга чорланган. Асарлари ҳозирги кунда ҳам илм-фан ва маданиятнинг ноёб дурдоналари сифатида жамият аъзоларининг маънавий юксалишига катта ҳисса қўшмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. F. Arnaldez, Fakhr al-Dîn al-Râzî, commentateur du Coran et philosophe. — Paris, 2002. Pp. — 168.
2. S. Kafrawi, Fakhr al-Din al-Razi's methodology in interpreting the Qur'an. — Binghamton NY, 2001. Pp. — 36-40.
3. Муҳаммадтақи мударриси разавӣ. Аҳвол ва осори Хоҷа Насриддини Тусӣ. — Техрон, 1370. — Б. 433
4. Саид Хусайни Наср. Се ҳакими мусулмон Тарҷумаи Аҳмади Ором. — Табрез, 1345. — Б. 63.
5. Фахруддини Розӣ. Китоб-ул-ахлоқ (Ан-нафс ва-р-руҳ ва шарҳу қувоҳумо). — Исломобод, 1968 м. (1388.).
6. Y.Ş. Yavuz, Fahreddin er-Râzî // TDV İslâm Ansiklopedisi. — İstanbul, 1995. — с. 12. s. 89-95.
7. M. Iskenderoglu, Fakhr al-Dîn al-Râzî // Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History / General Editor David Thomas. — Lieden-Boston : Brill, 2012. — Vol. 4 (1200-1350). — P. 61-65.